

จารึกหลักธรรม ไม่ใช่เพื่อการเผยแพร่ แต่เพื่อความศักดิ์สิทธิ์

Formula Inscription, Not for the Purpose of Propagation but Sacredness

ดร.รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล*

บทคัดย่อ

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทย ส่วนใหญ่จะมีเนื้อเรื่องเกี่ยวข้องกับอริยสัจสี่ ลักษณะจารึกจะปรากฏอยู่ 4 ลักษณะคือ

1. บนแผ่นอิฐและแผ่นศิลา
2. พระพิมพ์
3. ธรรมจักร และเสารองรับธรรมจักร
4. อื่น ๆ เช่น ภาชนะดินเผา และแม่พิมพ์ดินเผา

แต่เดิม ศาสตราจารย์จอร์จ เซเดส ได้เสนอว่าจารึกหลักธรรมมีเพื่อเผยแพร่ศาสนา หากแต่เมื่อพิจารณาจากสภาพการปรากฏตัวอักษรบนพื้นผิววัตถุพบว่าสาธุชนไม่สามารถอ่านได้

จากบันทึกของหลวงจีนที่เดินทางจารึกที่ชมพูทวีปได้กล่าวว่า ในชมพูทวีปเมื่อจะมีการสร้างพระพุทธรูปหรือการสร้างสถูปจำเป็นที่ต้องบรรจุของ 2 สิ่งคือ พระสารีริกธาตุและพระธรรมลง

ดังนั้น จารึกหลักธรรมที่พบในประเทศไทย และพบในประเทศเพื่อนบ้าน จึงน่าที่จะเป็นการเชื่อมโยงระหว่างวัตถุกับพระพุทธเจ้า หรือ คติการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่วัตถุ

คำสำคัญ : จารึกหลักธรรม

* อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์

Abstract

Most Formula inscriptions found in Thailand are of the Four – fold Noble Truths. The aforementioned was doctrine found inscribed on 4 from (types) of objects:

1. Brick and stone inscriptions
2. Votive tablets
3. Wheel of the law (Dharmacakra) and its pillar.
4. Others: potteries and grinding stones, for example

Formerly, Professor Georges Coedès brought in an idea that Formula was inscribed for the purpose of propagation of the religion. However, some of the inscriptions are so small that they are illegible. Also in some places they are placed too high for layman to appreciate them. According to the explanation from The Travel Records of Chinese Pilgrims, who made a pilgrimage to India, Buddha images and Stupas were especially made in order to contain relics of the Buddha and the Buddhist sermon. Thus, Formula Inscriptions found in Thailand and its neighbouring countries are considered as coherence between the objects and Buddha or the principal of sanctifying the objects.

Keywords: Formula inscriptions

บทนำ

จารึกที่พบในเขตภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบัน ที่มีอายุเก่าช่วง พ.ศ. 1800 ส่วนใหญ่จะเป็นจารึกหลักธรรมที่นำมาจาก คัมภีร์มหาวคค ปฐมภาค มหาขันธกั สารีปุตตโมคคัลลานวัตถุ¹ ความว่า

¹ในบทความนี้จะขอเรียกคานีอย่างสั้นว่า คานา “เข ฐมมา ฯ”

“เอ ชมฺมา เหตุปฺปภาว เตสํ เหตุํ ตถาคโธ อาห
เตสญฺจ โย นิโรธโธ เอวํ วาที มหาสมโน²”

แปลว่า สิ่งทั้งหลายย่อมเกิดจากเหตุ พระตถาคตได้ตรัสซึ่งเหตุเหล่านั้น และได้ตรัสการดับของเหตุเหล่านั้นด้วย นี่แหละคือวาทะของพระมหาสมณะ

การศึกษาเริ่มมีปรากฏขึ้นใน ปี พ.ศ. 2407 โดยพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ได้ทรงอ่านจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์ ว่ากล่าวถึง คำว่า “เอ ชมฺมา ฯ” และมีพระราชวินิจฉัยว่าเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวกับปฏิจกสมุปบาทและพระอริยสัจสี่ข้อ อีกทั้งเกี่ยวข้องกับการเผยแผ่พุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศก (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2528, หน้า 66 - 69)

หลังจากนั้นประมาณเกือบ 40 ปี นายหลุยส์ ฟูร์เนโร ได้นำคำอ่านจารึกศาลเจ้าที่พระปฐมเจดีย์ของ ศาสตราจารย์เอากุส บาร์ธ มาตีพิมพ์ในหนังสือเรื่อง Le Siam Ancien ซึ่งคำอ่านของท่านในที่มาตีพิมพ์นี้เป็นเพียงการแสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องคณะฉันท์ของจารึกหลักนี้เท่านั้น³ (Fournereau, 1908, pp. 88 - 89) ในปี พ.ศ. 2469 ศาสตราจารย์จอร์จ เซแดส์ ได้เสนอว่าจารึกคำว่า “เอ ชมฺมา ฯ” เป็นธรรมอันวิเศษที่ทำให้สาธุชนให้เลื่อมใสศาสนา แม้การจารึกหลักธรรมนี้ลงในพระพิมพ์เป็นการเผยแผ่ศาสนา เพื่อไว้เมื่อศาสนาเสื่อมลง ศาสนิกชนที่ได้มาพบเห็นรูปพระศาสดาและคำสั่งสอนจะได้เป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้พบกลับมาเลื่อมใสนับถือได้อีกครั้ง (Cœdès, 1954, pp. 154 - 155) ซึ่งข้อเสนอของท่านก็ยังคงเชื่อถือสืบต่อมา และในภายหลังได้มีนักวิชาการอธิบายต่อว่าจารึกหลักธรรมที่ไม่ได้จารึกลงไปในพระพิมพ์ก็สะท้อนให้เห็นถึงความรู้หลักธรรมในสมัยนั้น (สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, 2529, หน้า 249)

² ตามมาตรฐานพจนานุกรมของสมาคมบาลีปกรณ์จะใช้ว่า “สมโน” ทั้งนี้เพราะปัญหาเรื่องความสับสนเรื่องพยัญชนะวรรค ฎ กับ วรรค ต ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะเป็นสิ่งที่พบบ่อยมากในเอกสารตัวเขียนภาษาบาลี – สันสกฤตในเอเชียอาคเนย์

³ คำแปลของ ศ. เอากุส บาร์ธ ว่า “Les conditions qui proviennent d’une cause, d’ elles le Tathagata a dit la cause, d’ elles aussi ce qui (est) la suppression. Telle set la doctrine du grand ascète”

อย่างไรผู้เขียนมองว่า จารึกหลักธรรมไม่ได้ใช้เผยแพร่ศาสนาแต่มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงความศรัทธาและการเชื่อมโยงกับพระพุทธเจ้า

ลักษณะจารึกหลักธรรม

จารึกหลักธรรม ไม่ได้สลักอยู่บนแผ่นศิลาและหลักศิลาขนาดใหญ่หรือสลักอยู่ที่รอบประตูศาสนสถานเหมือนกับจารึกที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำมูลและเขตทะเลสาบเขมร อีกทั้งข้อความที่พบก็เป็นข้อความสั้นที่นำมาจากคัมภีร์ทางศาสนา ลักษณะจารึกหลักธรรมจะปรากฏอยู่ใน 4 ลักษณะ คือ

1. บนหน้าอิฐและบนแผ่นศิลา ข้อความจารึกจะสลักอยู่ตามแนวนอนของผิวหน้าอิฐ แต่ก็ มีบางครั้งที่พบตามแนวยาวทั้งสี่ด้านทั้งนี้เพราะสภาพวัตถุเป็นแท่งยาว (ดูรายละเอียดในตาราง) ลักษณะจารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนหน้าอิฐและบนแผ่นศิลาจะพบเฉพาะในเขตลุ่มแม่น้ำภาคกลางเท่านั้น

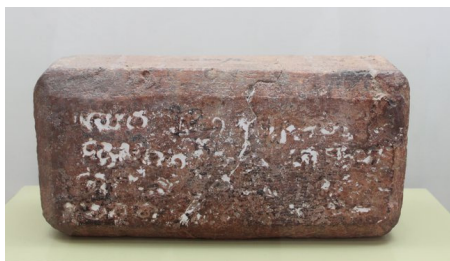
ปัญหาของจารึกหลักธรรมบนแผ่นอิฐและแผ่นศิลา คือ ไม่ทราบถึงแหล่งที่มาที่แน่นอนแต่ เมื่อพิจารณาจากพื้นผิวที่ปรากฏจารึกก็จะมีข้อสงสัยว่า ถ้าจารึกบนแผ่นอิฐและแผ่นศิลาใช้เผยแพร่หลักธรรมจริง การประดับเพื่อให้สาธุชนรับรู้จะประดับอย่างไร เพราะจารึกเหล่านี้มีขนาดเล็ก

จากหลักฐานในปัจจุบันไม่พบว่ามีจารึกเรียงอิฐโดยการนำด้านหน้าอิฐตั้งขึ้นตามขอบของโบราณสถาน ซึ่งผิดกับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำอระวัดที่มีการประดับแผ่นดินเผาตามศาสนสถาน โดยการเผยให้เห็นหน้าแผ่นดินเผา ที่สำคัญผนังของโบราณสถานก่ออิฐในประเทศไทย มีการฉาบปูนเสมอ ถ้าประดับฐานโดยเผยหน้าอิฐหรือศิลาที่มีจารึก แต่เมื่อฉาบปูนไปแล้วก็มองไม่เห็นข้อความที่จารึก (ภาพที่ 1 - 2) ยิ่งไปกว่านั้นจารึกบนแผ่นอิฐบางก้อน เช่น จารึกเขมมาฯ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มีการแต่งขอบอิฐซึ่งจะไม่พบเห็นได้โดยทั่วไป

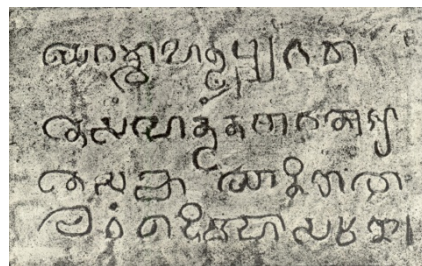
อีกทั้งจารึกบางชิ้นไม่สามารถนำไปประดับตามผนังศาสนสถานได้ เช่น จารึก เขมมาฯ 12 (ภาพที่ 3) มีทั้ง 2 ด้าน และจารึกรูปแท่งสี่เหลี่ยม จากทุ่งขวาง ลักษณะจารึกแท่งสี่เหลี่ยมขนาดยาวและความกว้างเพียง 5 เซนติเมตร เท่านั้น ซึ่งถ้านำไปปักจริงก็เสี่ยงต่อการแตกหักและข้อความที่ปรากฏในจารึกทั้งสี่ด้าน ตัวอักษรจะเรียงตัวตามแนวยาวของจารึกซึ่งก็ยากต่อการอ่าน

ส่วนในกรณีของจารึกพุทธอุทยานบ้านพรหมหิน (ภาพที่ 4) ซึ่งเป็นหินปูนและหินดินดานปนทรายยังเป็นการย้ำให้เห็นว่าจารึกเหล่านี้ไม่ได้ไปประดับศาสนสถาน ทั้งนี้เพราะในปัจจุบันยังไม่พบว่ามีการใช้ศิลาโดยเฉพาะหินปูนและหินดินดานปนทรายในการก่อสร้างศาสนสถาน

ภาพที่ 1 จารึกเข รมมา ฯ ที่ศาลเจ้า
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ที่มา ดิศพงษ์ เนตรล้อมวงศ์

ภาพที่ 2 ภาพถ่ายเก่าของจารึกเข รมมา ฯ
ที่ศาลเจ้า
ที่มา ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2

ภาพที่ 3 จารึกเข รมมา ฯ 12 มีจารึกทั้ง 2 ด้าน
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง
ในรูปอ่านว่า “เข รมมา เข.....เต สี่ เหตุ ต.....
เต สญจ โข... เอว วาที ม....”

ภาพที่ 4 จารึกพุทธอุทยานบ้านพรหมหิน
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
สมเด็จพระนารายณ์
ที่มา กวีญ ตั้งจรัสวงศ์

นอกจากนี้จารึกบนแผ่นอิฐ พบที่เนินโบราณสถานนอกเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี อ่านว่า “นโม วุฑฺฒาย” แปลว่า ขอความน้อมสักการจะมีแก่พระพุทธเจ้า (เขมชาติ เทพไชย, 2542, หน้า 64) ซึ่งเนื้อความในจารึกหลักนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่ศาสนานอกจากเป็นคำน้อมสักการเท่านั้น

2. บนพระพิมพ์และพระพุทธรูป จารึกบนพระพิมพ์ส่วนใหญ่จะพบในพระพิมพ์ที่มีอายุเก่ากว่า ปี พ.ศ. 1800 และปัญหาที่พบคือเราจะไม่ทราบถึงตำแหน่งที่ค้นพบของพระพิมพ์เหล่านี้ แต่จากการขุดแต่งจุลปโทน (ภาพที่ 5) และโบราณสถานวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐมของ ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ พบภายในกรุและในอาคาร (Dupont, 1959, pp. 47-49)

นอกจากนี้ โบราณสถานบ้านจาละ กลุ่มเมืองโบราณชะเรียง จังหวัดปัตตานี (ภักพดี อยู่คงดี และพรทิพย์ พันธโกวิท, 2538, หน้า 266-278) พบพระพิมพ์อยู่จำนวนหนึ่ง ดังนั้นจึงสันนิษฐานได้ว่าพระพิมพ์สมัยนี้ จำนวนหนึ่งเก็บรักษาอยู่ในศาสนสถานหรือเก็บไว้ในกรุ

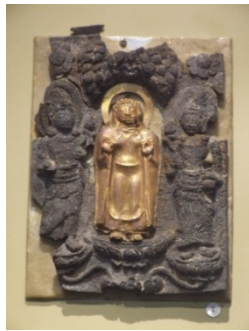
อนึ่งจากหลักฐานการพบพระพิมพ์ที่พบในเขตคาบสมุทรภาคใต้จะพบตามถ้ำเป็นส่วนใหญ่ (O' Connor, 1974, p. 70) ซึ่งทั้งนี้อาจจะเป็นไปได้ว่าถ้ำที่พบเป็นศาสนสถาน และจารึกบนพระพิมพ์จะมีความแตกต่างกับจารึกบนพระพิมพ์ที่พบในเขตภาคกลางคือ ใช้อักษรเทวนาครี (อัญชนา จิตวิสุทธญาณ, 2525, หน้า 174) ส่วนภาษาที่ใช้คือ ภาษาบาลีผสมสันสกฤต

เมื่อพิจารณาจารึกที่ปรากฏบนพระพิมพ์จะพบว่า จารึกหลักธรรม จะปรากฏอยู่ 3 ลักษณะคือ

2.1 เป็นลักษณะรอยขูดขีดที่บริเวณหลังพระพิมพ์ เช่น พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์จากเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งตัวจารึกมีลักษณะที่ห้วนมาก

2.2 เป็นรอยนูนอยู่ที่บริเวณส่วนล่างของพระพิมพ์ ซึ่งในลักษณะเช่นนี้ตัวจารึกจะปรากฏอยู่บนแม่พิมพ์ เช่น พระพิมพ์ที่ได้จากวัดพระแท่นดงรัง จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 6) (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, หน้า 43-44)

2.3 เป็นรอยประทับพระพิมพ์ พบเฉพาะในเขตคาบสมุทรมาลายูเท่านั้น เช่น พระพิมพ์ที่ได้จากถ้ำเขาขาว จังหวัดตรัง (ม.ล. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, หน้า 57) ซึ่งมีพระพิมพ์บางองค์ที่ปรากฏรอยประทับที่มีขนาดเล็กมาก

ภาพที่ 5 พระพิมพ์ที่ได้มาจากการขุดแต่งเจดีย์จุลปโท
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 6 พระพิมพ์ที่ได้มาจากวัดพระแท่นดงรัง
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี

นอกจากนี้ยังพบว่า ยังมีการจารึก คาถา “เย ธมฺมา ฯ” บนแผ่นหลังพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่ได้จากวัดเพลง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

ตัวอย่างในลักษณะเดียวกันยังพบที่พระพุทธรูปในพิพิธภัณฑสถานเมืองสารนาถ มีจารึกกล่าวการสร้างรูปเคารพนี้และจบลงด้วยคาถา “เย ธมฺมา ฯ” (Huntington, 1984, p. 224) และบนแผ่นหลังพระพุทธรูปจากคตลพระธาตุ (K.820) จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานกีเมต์ กรุงปารีส ปรากฏจารึกคาถา “เย ธมฺมา ฯ” แต่ข้อความจารึกหลักนี้เป็นภาษาบาลีผสมสันสกฤต (Cœdès, 1964, p. 108) ซึ่งในกรณีนี้ชี้ให้เห็นว่า จารึกที่ด้านหลังพระพุทธรูปลักษณะนี้ไม่ได้ทำเพื่อให้ผู้ใดมาอ่านและเพื่อเผยแพร่ศาสนา ทั้งนี้เพราะจารึกที่บริเวณพระปฤษฎางค์ (หลัง) และเมื่อต้องประดิษฐานพระพุทธรูปบนฐานรูปเคารพ ข้อความจารึกก็ต้องอยู่สูงกว่าระดับสายตา

นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ามีจารึกในประติมากรรมอื่น เช่น พระโพธิสัตว์ศรรพณะอวโลกิเตศวร ศิลปะปาละ ที่พิพิธภัณฑสถานปัตตะนะ ข้อความขึ้นต้นเป็น คาถา “เย ธมฺมา ฯ” จบลงด้วยการสร้างพระโพธิสัตว์ (Huntington, 1984, p. 223) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ศิลปะชาวที่พิพิธภัณฑสถานกรุงไลเดน มีจารึกข้อความขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต อักษรก่อนเทวนาครี อ่านได้ว่า “เท[ย] ธ[ร]โม สถวิ” แปลว่า ของไทยธรรม (Kempers, 1933, p. 29) พระโพธิสัตว์มัญชุศรีลีทโชกวีระ จากนาลันทา (ภาพที่ 7) ปรากฏจารึกที่ประภามณฑล เป็นคาถา “เย ธมฺมา ฯ” (ภาพที่ 8) และรูปพระซมฺภล จัดแสดงอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมัสยิมาวาส ที่ด้านหลังประภามณฑลปรากฏคาถา “เย ธมฺมา ฯ” (ณัฐภัทร จันทวิช, 2525, หน้า 43)

ภาพที่ 7 พระโพธิสัตว์มีนุชศรีลีทโชกวีระ
จากนาลันทา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ภาพที่ 8 จารึกคาถา “เข ชมมา ฯ” ที่ประภามณฑล
ของพระโพธิสัตว์มีนุชศรีลีทโชกวีระ

ส่วนตัวอย่างหลักฐานสมัยหลังพ.ศ. 1800 เช่น จารึกฐานพระพุทธรูปวัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่ สร้างเมื่อ พ.ศ. 2008 เนื้อหาเกี่ยวข้องกับอริยสัจ 4 (ฮันส์ เพนซ์, 2519, หน้า 55-56) แผ่นโลหะที่ฝังในพระกายของพระพุทธรูปทรงเครื่องในเมรุทิศเมรุราชวัดไชยวัฒนารามข้อความบนเกี่ยวข้องกับปัจจุสมุปบาท (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2537, หน้า 147-153) และจารึกบนรอยพระพุทธรูปวัดชมพูเวก (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, 2528, หน้า 113-119)

บางครั้งจารึกหลักธรรมก็พบว่าปรากฏที่ฐานประติมากรรม ซึ่งพบเฉพาะที่เมืองศรีเทพ ในกรณีนี้สันนิษฐานว่าจุดประสงค์ของการจารึกก็คงเป็นเช่นเดียวกับการจารึกลงไปในตัวประติมากรรม

3. บนธรรมจักร และเสารองรับธรรมจักร (ดูรายละเอียดในตาราง) จะเป็นลักษณะเฉพาะที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำภาคกลาง

ภาพที่ 9 จารึกก่อดอธรรมจักรพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี
ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์
ที่มหา กวีญ ตั้งจรัสวงศ์

ภาพที่ 10 จารึกที่ธรรมจักร
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
อ่านว่า “สมุทต[จ] ป[หิ]น”

จารีกบนธรรมจักรจะสลักไปตามขอบโค้ง (ภาพที่ 9) และซี่วงล้อ (ภาพที่ 10) ดังนั้นจึงมีข้อความบางส่วนโค้งกลับหัวซึ่งมันจะผิดธรรมชาติของการอ่านจึงเป็นการพิสูจน์ได้ว่าจารีกบนธรรมจักรก็ไม่ได้ทำขึ้นเพื่อให้อ่าน รวมทั้งจารีกที่ปรากฏฐานรองรับธรรมจักรบนเสาและเสารองรับธรรมจักร ซึ่งตำแหน่งของจารีกจะอยู่บนที่สูงและเป็นตำแหน่งที่คนมองไม่เห็น

4. ลักษณะอื่น ๆ จารีกหลักธรรมที่มีอายุก่อน พ.ศ. 1800 ยังปรากฏบนวัตถุอื่น ๆ เช่น แม่หินบดยา ภาชนะดินเผาและสลุป เป็นต้น (ดูรายละเอียดในตาราง)

จากทรงวัตถุที่มีจารีกปรากฏ ทำให้ตั้งข้อสงสัยว่าจะนำวัตถุเหล่านี้ไปติดตั้งเพื่อต้องการแสดงสื่อถึงหลักธรรมได้อย่างไร ในทางตรงข้ามวัตถุเหล่านี้ชวนให้คิดว่าน่าที่จะเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทางศาสนา

วัตถุประสงคฺ์ของจารีกหลักธรรม

จากสภาพการปรากฏจารีกหลักธรรมไม่ได้เอื้อต่อการที่จะให้ผู้คนมาอ่านรับทราบ อีกทั้งพระสงฆ์และสาธุชนในก่อนยุคการศึกษาภาคบังคับและก่อนยุคมหาเถรสมาคมจะมีจำนวนมากเพียงใดที่สามารถอ่านหนังสือได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสามารถแปลภาษาบาลีได้

แม้ว่า ศาสตราจารย์จอร์จ เซแควส จะเสนอว่าหลักธรรมที่ปรากฏบนพระพิมพ์เป็นการแสดงถึงการเผยแผ่ศาสนา แต่ท่านไม่ได้นำหลักฐานอะไรมาสนับสนุนว่าสมัยนั้นมีความคิดเช่นนี้เป็นเพียงการคาดคะเน

จากหลักฐานพระพิมพ์ดินดิบจากเขาถ้ำสาย จังหวัดตรัง (ภาพที่ 11 - 12) ซึ่งแสดงรูปเทพขัมภล ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องโชคลาภ ที่ด้านหลังปรากฏคาถา “เอ ชมมา ฯ” จะสื่อให้ระลึกพระศาสนาได้จริงหรือไม่พบหลักฐานว่าที่ระบุจุดประสงค์ในการสร้างพระพิมพ์ในเขตลุ่มแม่น้ำภาคกลางช่วงก่อนพ.ศ. 1800 แต่จารีกบนพระพิมพ์ที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำชี เช่น พระพิมพ์ที่นาควน กล่าวถึงการทำบุญ (Uraisi Varasarin, 1988, pp. 196-211)

ภาพที่ 11 - 12 พระพิมพ์รูปซุ้มกล และจารึกคาถา
เข ฌมฺมา ฯ ที่ด้านหลังจากถ้ำสาย จังหวัดตรัง
ที่มา ม.ล. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ “การศึกษาพระพิมพ์
ภาคใต้ของประเทศไทย” ภาพที่ 67 – 68.

จากจารึกแผ่นดินบุกวัดมหาธาตุ อายุราวปี พ.ศ. 1917 ซึ่งพบในพระปรารภวัดมหาธาตุ
พระนครศรีอยุธยา กล่าวถึง อธิษฐานผลบุญในการหล่อพุทธพิมพ์เท่าวันเกิด และการบำเพ็ญกุศลอื่น
(ประชุมจารึกภาคที่ 8, 2542, หน้า 137 - 141)

ส่วนหลักฐานจารึกบนพระพิมพ์ที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำอิระวดีและแถบเมืองทวายที่มีอายุ
ร่วมสมัยกับพระพิมพ์ที่พบในเขตประเทศไทยไม่เคยปรากฏข้อความที่กล่าวถึงวัตถุประสงค์ว่า
สร้างให้บุคคลที่ได้เห็นพระพิมพ์เหล่านี้ในอนาคตให้มีจิตเลื่อมใส แต่พบว่า ทำให้หลุดพ้นจาก
สังสารวัฏและที่สำคัญจารึกบนหลังพระพิมพ์ยังพบว่า ได้เรียกพระพิมพ์ว่า “พุทธรูป” (Luce,
1970, p. 28) ซึ่งหมายความว่า พระพิมพ์เหล่านี้คือรูปพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังมีพระพิมพ์องค์
หนึ่งปรากฏคาถา เข ฌมฺมา ฯ แต่มีข้อความภาษามอญและบาลีเพิ่มเติมแปลความได้ว่า ได้ให้เป็น
ปัจจัยเป็นพระสัพพัญญูและได้อุบัติในเทวโลก (Luce, 1970, p. 29)

อย่างไรก็ตาม คติเรื่องการบรรจุหลักธรรมในพระสถูปและจารึกลงไปในวัตถุก็มีปรากฏ
ในชมพูทวีป ดังจะเห็นได้จากในบันทึกของหลวงจีนเหียนจั่ง (อายุ พ.ศ. 1172) ที่เดินทางไปยัง
ชมพูทวีปได้กล่าวถึง เรื่องเล่าพระเจ้ากนิษกะบรรจุจารึกหลักธรรมบนแผ่นทองแดงลงไปในสถูป
(Beal, 1995, p. 156)

ยิ่งไปกว่านั้นในบันทึกของหลวงจีนอี้จิงซึ่งเดินทางจากจีนไปชมพูทวีปในช่วงปี พ.ศ. 1214 – 1238 กล่าวว่า จารึกหลักธรรมมีสถานะเท่ากับพระสารีริกธาตุ ดังกล่าวไว้ว่า ชาวพุทธในอินเดียเมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปหรือสถูปชาวพุทธจะนิยมบรรจุสรีระ 1 ใน 2 ประเภทลงไปในพระพุทธรูปหรือสถูป นั่นคือ พระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าหรือหลักธรรมคำสอนในปัจจุสมุปบาทหรือคทาเขมมาฯ (I - Tsing, 1966, pp. 150-151) ซึ่งในประเด็นน่าจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับข้อความในมหาปริณิพพานสูตรที่กล่าวถึง พระธรรม คือพระพุทธเจ้า

หลักฐานก่อนหน้าปี พ.ศ. 1800 แม้ว่าในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันยังไม่ปรากฏจารึกคทาหลักธรรมที่พบในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการวางฤกษ์ หากแต่หลักฐานในประเทศเพื่อนบ้านได้พบจารึกบนลานทองที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถาน Mound Xoai (ภาพที่ 13) ในแหล่งโบราณคดีออกแก้ว ประเทศเวียดนาม ปี พ.ศ. 2530 ซึ่งลานแผ่นทองเชื่อว่าจะมีความเกี่ยวข้องกับการวางฤกษ์ของศาสนสถาน (Vo Si Khai, 2003, p. 56) พิจารณาจากรูปแบบอักษรพบว่าเป็นอักษรแบบปัลลวะ จึงทำให้พอที่จะกำหนดอายุของลานทองแผ่นนี้มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 12 ข้อความบรรทัดแรกของจารึกหลักนี้เป็นคทา “เขมมาฯ”

ภาพที่ 13 ลานทองที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถาน Mound Xoai (Jame C.M. Khoo, 2003, p. 74)

ส่วนหลักฐานในรุ่นหลัง พ.ศ. 1800 ในประเทศไทยปัจจุบันพบจารึกหลักธรรมในกรุเจดีย์ เช่น

1. จารึกคทานมัสการพระบรมสารีริกธาตุ สร้างเมื่อ พ.ศ. 1967 พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา เนื้อหาของจารึกเป็นคทานมัสการพระบรมสารีริกธาตุ (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, 2528, หน้า 109-112)

2. จารึกวัดวิมาน 1 และจารึกวัดวิมาน 2 อายุประมาณ พ.ศ. 2000 พบในเจดีย์ประธานวัดพระนอน พระนครศรีอยุธยา เนื้อหาของจารึกหลักธรรมนำมาจาก คัมภีร์พุทธอุทานและปฏิจจสมุปบาท (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, 2528, หน้า 204-212)

3. จารึกพระธรรมกาย อายุ พ.ศ. 2092 พบภายในเจดีย์วัดเสื่อ จังหวัดพิษณุโลก เนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระธรรมกายาติ (ประชุมจารึกภาคที่ 8, 2542, หน้า 351-355)

ดังนั้นจารึกหลักธรรมที่ปรากฏอยู่บนวัตถุจึงเป็นการแสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์และความเชื่อมโยงให้ถึงพระพุทธเจ้าได้

นอกจากนี้ ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่าในกรณีของการปรากฏบนแผ่นอิฐและแผ่นศิลา แนวโน้มว่าจะเกี่ยวกับศิลาฤกษ์ได้หรือไม่

สรุป

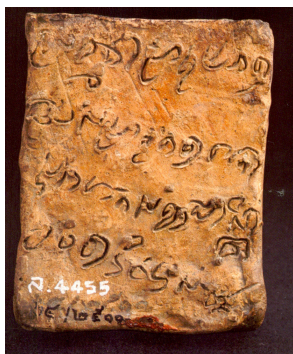
การปรากฏจารึกหลักธรรมที่ใช้ภาษาบาลีที่พบในเขตภาคกลางของประเทศไทยที่มีอายุ ก่อน พ.ศ. 1800 นั้นเป็นการสะท้อนถึงความสัมพันธ์กับลังกาวิไล ที่ยังคงวัฒนธรรมการจารึกหลักธรรมในพุทธศาสนาด้วยภาษาบาลีโดยเฉพาะจารึกบางหลักที่นำข้อความจากอรรถกถาของพระพุทธโฆษาจารย์ที่รจนาขึ้นในลังกาวิไล (ดูรายละเอียดในตาราง)

ในทางตรงข้ามจารึกที่ใช้อักษรเทวนาครีภาษาบาลีผสมสันสกฤตซึ่งปรากฏบนพระพิมพ์ ในอิทธิพลศิลปะปาละอันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลศาสนาจากทางแถบแคว้นเบงกอล แต่อย่างไรก็ตาม เราก็ไม่อาจที่จะทราบว่าพระพิมพ์ที่มีอิทธิพลศิลปะปาละเหล่านี้เข้ามาโดยตรงหรือได้รับผ่านมาทางใด

จากตัวอย่างพระพิมพ์บางพิมพ์ เช่น พิมพ์มหาปาฏิหาริย์ที่ปรากฏรูปพญานาค 2 ตนชูกอบัว (ภาพที่ 14-15) ศาสตราจารย์จอร์จ เซแควส เสนอว่า รูปดังกล่าวคือ พญานาคันนทะและอุปนันทะ ได้เนรมิตดอกบัวถวายพระพุทธเจ้า อันมีปรากฏคัมภีร์ทิวาทาน (Cœdès, 1954, p. 159) ซึ่งเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต แต่จารึกที่ด้านหลังพระพิมพ์กลับเป็นคาถา “เอ ชมมา ฯ” ภาษาบาลี เรื่องสามารถตีความได้ 2 กรณี คือ

1. มีการปนกันของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีกับพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต
2. พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีนำรูปแบบของพระพิมพ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตมาใช้

ภาพที่ 14 – 15

พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์
ซึ่งเชื่อว่ามีที่มาจากคัมภีร์
ทิวาวทาน ที่ด้านหลังปรากฏ
จารึกคาถา “เย ธมฺมา ฯ” จัดแสดง
อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทONG
ที่มา (พนมบุตร จันทรโชติและคณะ,
2550, หน้า 62)

นอกจากนี้ หลักฐานในลักษณะรูปแบบของพระพิมพ์กับภาษาที่จารึกเป็นของพุทธศาสนา
นิกายต่างกันยังมีปรากฏบนพระพิมพ์ที่ปรากฏในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดี

อนึ่ง จารึกหลักธรรมบนพระพิมพ์จะพบอยู่แถบลุ่มแม่น้ำอิรวดี จนมาถึงฝั่งตะวันออก
ของเทือกเขาตะนาวศรีและเรื่อยลงไปในคาบสมุทรลพบุรี ส่วนจารึกหลักธรรมบนแผ่นอิฐและ
แผ่นศิลา รวมถึงบนธรรมจักรจะกระจายตัวอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันตกเป็น
จำนวนมาก แต่การที่ไม่ปรากฏในเขตทะเลสาบเขมร เพราะพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตวัฒนธรรม
ศาสนาพราหมณ์

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนแผ่นอิฐ ศิลาและธรรมจักร ก่อน พ.ศ. 1800						
ชื่อจารึก	สถานที่พบ	ทะเบียน	ลักษณะ	เก็บรักษา	เนื้อหา	หมายเหตุ
ชัยจำปา 1	บ้านชัยจำปา ตำบลชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 17	ชิ้นส่วน จากเสา แปดเหลี่ยม	พิพิธภัณฑ- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระ พระนารายณ์	บทที่ 1 คาถา เษ ฐมมาฯ บทที่ 2 จากสมันตปา สาทิกา หรือ อาจะ เป็นวิสุทธิมคค ส่วนที่ 3 จากมหาวิคค ส่วนที่ 4 จากคาถา ธรรมบท	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 116 – 121.; อุไรศรี วรรณ และ อัญญา อิมสมบัติ, 2518, หน้า 63 – 69
ชัยจำปา 3	บ้านชัยจำปา ตำบลชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 5	ชิ้นส่วน เสาแปด เหลี่ยม แตกหัก	พิพิธภัณฑ- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระ พระนารายณ์	ข้อความสั้น ๆ ที่ไม่ สามารถจับความได้	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 103 – 105 จารึกโบราณรุ่น แรกพบที่ลพบุรีและ ใกล้เคียง, 2524, หน้า 26 – 27
ชัยจำปา 4	บ้านชัยจำปา ตำบลชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 22	ชิ้นส่วน เสาแปด เหลี่ยม แตกหัก	นายฝ่าย บุญรอด บ้านชัยจำปา จังหวัด ลพบุรี	บรรทัดแรกอาจเป็น คาถา เษ ฐมมา ฯ บรรทัดที่สองใกล้เคียง จารึกที่คูมธรรมจักร	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2523 จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 241-243 จารึกโบราณรุ่นแรกพบ ที่ลพบุรีและใกล้เคียง, 2524, หน้า 28 – 29
ฐาน รองพระ ธรรมจักร	ตำบลทุ่งขวาง อำเภอ กำแพงแสน จังหวัดนครปฐม	สป. 1	ฐาน สี่เหลี่ยม รอง ธรรมจักร	พิพิธภัณฑ- สถาน แห่งชาติ พระปฐมเจดีย์	คาถา เษ ฐมมา ฯ	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 98– 99
ธรรมจักร	บริเวณ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม	กท.69	ธรรมจักร	พิพิธภัณฑ- สถาน แห่งชาติ พระนคร	ปฏิมากรรมบาท, อริยสัจสี่ ส่วนที่ถมมา จากสมันตปาสาทิกา หรืออาจจะมาจาก วิสุทธิมคค	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 59–64.; ประชุมศิลา จารึก ภาคที่ 2 , 2504, หน้า 46 – 52

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนแผ่นอิฐ ศิลาและธรรมจักร ก่อน พ.ศ. 1800 (ต่อ)						
ชื่อจารึก	สถานที่พบ	ทะเบียน	ลักษณะ	เก็บรักษา	เนื้อหา	หมายเหตุ
ธรรมจักร	เมืองโบราณ อุตะเกา อำเภอโนนรมย์ จังหวัดชัยนาท	ชน. 14	ธรรมจักร	ตำบลทางน้ำสาคร อำเภอโนนรมย์ จังหวัดชัยนาท	ข้อความ จากธรรมจักร กับปวัตตสูตร	ข้อมูลที่เก็บรักษา เป็นข้อมูล พ.ศ. 2543 ชะเอม แก้วคล้าย, 2543, หน้า 43 – 43
บนซีล ธรรมจักร	วัดพระศรีรัตน มหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 14	ซีล ธรรมจักร	พิพิธภัณฑ์- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์	ปฏิจ สมุปปาต	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 109– 111 จารึกโบราณรุ่นแรก พบที่ลพบุรีและใกล้เคียง 2524, หน้า 7 - 10
บนวงล้อ ธรรมจักร	วัดพระศรีรัตน มหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 19	กรอบ วงล้อ	พิพิธภัณฑ์- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์	ข้อความว่า อุทปาที วิชา อุท	จารึกหลักนี้อาจจะเป็น หลักเดียวกับ ลบ. 14 จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 123 – 125 จารึกโบราณรุ่นแรก พบที่ลพบุรีและใกล้เคียง 2524, หน้า 5 – 6
โบราณ สถาน หมายเลข 0996	เมืองศรีเทพ จังหวัด เพชรบูรณ์	?	ฐานรูป เคารพ	อุทยาน ประวัติศาสตร์ ศรีเทพ	ปฏิจ สมุปปาต	จารึกเมืองศรีเทพ, 2534, หน้า 127-132
พุทธอุทยาน บ้านพรหมหิน	บ้าน พรหมหินใต้ อำเภอ โคกสำโรง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 24	ก้อนศิลา ชำรุด	พิพิธภัณฑ์- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์	พุทธอุทยาน	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 237– 240 จารึกโบราณรุ่นแรก พบที่ลพบุรีและใกล้เคียง 2524, หน้า 14 - 17

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนแผ่นอิฐ ศิลาและธรรมจักร ก่อน พ.ศ. 1800 (ต่อ)						
ชื่อจารึก	สถานที่พบ	ทะเบียน	ลักษณะ	เก็บรักษา	เนื้อหา	หมายเหตุ
เมือง พรหมทิน 1	บ้าน พรหมทินใต้ อำเภอ โคกสำโรง จังหวัดลพบุรี	ลบ. 16	ศิลา ปลายมน	พิพิธภัณฑ- สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์	คถา เย ธมฺมา ฯ	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 106- 108 จารึกโบราณรุ่นแรก พบที่ลพบุรีและใกล้เคียง, 2524, หน้า 11-13
เย ธมฺมา ฯ	ไม่ปรากฏ	พบ. 2	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ	คถา เย ธมฺมา ฯ	ปรากฏแต่สำเนาบน กระดาษเพลขนาด ของสำเนา ยาว 90 ซม. กว้าง 6 ซม. จารึกใน ประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 65-67
เย ธมฺมา ฯ 1	ระเบียงองค์ พระปฐมเจดีย์ จังหวัด นครปฐม	นฐ. 2	แผ่นศิลา	พิพิธภัณฑ- สถาน แห่งชาติ นครปฐม	คถา เย ธมฺมา ฯ	คถาบาพที่ 1 และ 3 ชำรุด อ่านไม่ได้ จารึกในประเทศไทย, เล่ม 1, 2529, หน้า 75-78
เย ธมฺมา ฯ 12	เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัด สุพรรณบุรี	สพ. 2	แผ่นอิฐ ดินเผา	พิพิธภัณฑ- สถานแห่งชาติ อู่ทอง	ด้านที่ 1 คถา เย ธมฺมา ฯ ด้าน ที่ 2 กล่าวถึง อริยสัจ 4	
เย ธมฺมา ฯ 3	ศาลเจ้าหน้า พระอุโบสถ ข้างองค์ พระปฐมเจดีย์ จังหวัด นครปฐม	นฐ. 4	แผ่นศิลา	ที่เดิม	คถา เย ธมฺมา ฯ	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 83-85
เย ธมฺมา ฯ 4 (พระองค์ ภาณุ 1)	จังหวัด นครปฐม	นฐ. 5	แม่บดศิลา ครึ่งก้อน	หอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุทรี	คถา เย ธมฺมา ฯ	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 86-88

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนแผ่นอิฐ ศิลาและธรรมจักร ก่อน พ.ศ. 1800 (ต่อ)						
ชื่อจารึก	สถานที่พบ	ทะเบียน	ลักษณะ	เก็บรักษา	เนื้อหา	หมายเหตุ
เข ธมฺมา ๕ (พระองค์ ภาณุ 2)	จังหวัด นครปฐม	นฐ. 6	แม่บดศิลา	หอสมุด แห่งชาติ ท้าวสุกรี	คถา เข ธมฺมา ๕	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 89-91
เข ธมฺมา ๕ ที่ศาลเจ้า	ศาลเจ้าหน้า พระอุโบสถ พระปฐมเจดีย์ จังหวัด นครปฐม	นฐ. 10	แผ่นศิลา	ที่เดิม	คถา เข ธมฺมา ๕	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 92-94
เข ธมฺมา ๕ บนแผ่นอิฐ	บ้านท่าม่วง อำเภออู่ทอง จังหวัด สุพรรณบุรี	สป.4 หลักที่ 30	แผ่นอิฐ	หอสมุด แห่งชาติ ท้าวสุกรี	คถา เข ธมฺมา ๕	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 100-102
เข ธมฺมา ๕ บนพระพุทธรูปศิลา	วัดเพลง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี	รบ.3	หลัง พระพุทธรูป	พระอุโบสถ วัดมหาธาตุ ราชบุรี	คถา เข ธมฺมา ๕	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 72-74
เข ธมฺมา ๕ บนสตูป	บริเวณ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม	นฐ.3	ก้านฉัตร เหนือองค์ ระฆัง	พิพิธภัณฑ์-สถาน แห่งชาติ พระนคร	คถา เข ธมฺมา ๕	จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 79-82
เข ธมฺมา ๕ เมือง ศรีเทพ	เมืองศรีเทพ จังหวัด เพชรบูรณ์	ลบ. 23	แผ่นศิลา	พระปลัด โปรด สุมโน วัดเสาชิงทอง อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี	คถา เข ธมฺมา ๕	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2523 จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, 2529, หน้า 132-134

จารึกหลักธรรมที่ปรากฏบนแผ่นอิฐ ศิลาและธรรมจักร ก่อน พ.ศ. 1800 (ต่อ)						
ชื่อจารึก	สถานที่พบ	ทะเบียน	ลักษณะ	เก็บรักษา	เนื้อหา	หมายเหตุ
รูปแท่ง สี่เหลี่ยม	เจ้าอาวาส วัดวังตะกู ได้จากชาวบ้าน อำเภอ นครชัยศรี	?	แท่ง สี่เหลี่ยม	โครงการ หอวัฒนธรรม มหาวิทยาลัย ศิลปากร พระราชวัง สนามจันทร์	ด้านที่ 1 ปรากฏสมบูรณ์ ด้านที่ 2 โพชนงค์ 37 ด้านที่ 3 ลาภา อภิณเฑยย์ ด้านที่ 4 เหตุการณ์ ดับทุกข์	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2532 ขนาด กว้าง 5 ซม. ยาว 30.7 ซม. หน้า 5 ซม. นัยนา โปร่งธูระ, พรสวรรค์ อมรนนท์ และจำลอง สารพัดนึก, 2534, หน้า 40 – 44
สตูป ดินเผา เมืองทพ- ชุมพล 1	เมืองทพชุมพล อำเภอเมือง จังหวัด นครสวรรค์	ลบ. 9	ขอบ ด้านล่าง ของสตูป ดินเผา	นพ.สำนวน पालวัฒน์วิไชย	บรรทัดที่ 1 เป็น ภาษาตระกูลมอญ บรรทัดที่ 2 เป็น ลาภา เย ธมฺมา ฯ	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2523
สตูป ดินเผา เมืองทพ- ชุมพล 2	เมืองทพชุมพล อำเภอเมือง จังหวัด นครสวรรค์	ลบ. 26	ขอบ ด้านล่าง ของสตูป ดินเผา	นพ.สำนวน पालวัฒน์วิไชย	ลาภา เย ธมฺมา ฯ	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2523 <i>จารึกในประเทศไทย</i> เล่ม 1, 2529, หน้า 244–245
เสา แปดเหลี่ยม	เมืองโบราณ อู่ตะเภา อำเภอโมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท	ชน. 15	เสา ธรรมจักร	นพ.สำนวน पालวัฒน์วิไชย	อรรถกถาธรรมจักร กับปวัตินสูตร	ข้อมูลที่เก็บรักษาเป็น ข้อมูล พ.ศ. 2543 ชะเอม แก้วคล้าย , 2543, หน้า 43 – 43
บนเศษ ภาชนะ ดินเผา	โบราณสถาน เมืองคงละคร อำเภอเมือง จังหวัด นครนายก	?	ภาชนะ ดินเผา	?	ลาภา เย ธมฺมา ฯ	บันทึก ลั่วชาญชัย เสนอว่า เศษภาชนะ ชิ้นนี้เป็นบาตรพระ บันทึก ลั่วชาญชัย, 2542, หน้า 527 – 537
เย ธมฺมา ฯ เมือง ปราจีน	จังหวัด ปราจีนบุรี	?	แผ่นศิลา	?	ลาภา เย ธมฺมา ฯ	นพชัย แดงดีเลิศ, 2542, หน้า 33

บรรณานุกรม

- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2537). *วิเคราะห์และอ่านแปลจารึกแผ่นทองแดงวัดไชยวัฒนาราม*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- jemชาติ เทพไชย. (2542). *โบราณคดีและประวัติศาสตร์เมืองสุพรรณบุรี*. กรุงเทพมหานคร: ศิลปากร.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2528). *แผ่นศิลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- จารึกที่เมืองศรีเทพ. (2534). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม 1. (2528). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม 2. (2528). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม 5. (2528). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ชะเอม แก้วคล้าย. (2543). จารึกธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยมพบที่จังหวัดชัยนาท. *อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ 12. ศิลปากร*, 43 (1), 41 - 52.
- ณัฐภัทร จันทวิช. (2525). *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มัชฌิมาวาส*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ธนกฤต ลอสุวรรณ. (2546). *การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กรณีศึกษาพระพิมพ์ดินเผา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร*.
- นพชัย แดงดีเลิศ. (2542). *จารึกทวารวดี : การศึกษาเชิงอักษรวิทยา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร*.
- นัยนา โปร่งธุระ, พรสวรรค์ อมรานนท์ และจำลอง สารพัฒน์. (2534). *จารึกรูปแท่งสี่เหลี่ยมอักษรปัลลวะ ภาษาจารึกฉบับ 3*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี.

- บัณฑิต ถั่วชาญชัย. (2542). *บาตรพระ: หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี*
สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2. (2504). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 3. (2508). กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 8. (2542). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ภักดิ์ อยู่นงค์ และพรทิพย์ พันธุ์โกวิท. (2538). *โบราณสถานวัดอุทุมพรจากขุดแต่งโบราณสถาน*
บ้านจาและ กลุ่มเมืองโบราณยะรัง อำเภอ ยะรัง จังหวัดปัตตานี. พัฒนาการของรัฐในประเทศไทย
จากหลักฐานทางโบราณคดี กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, มล. (2528). *การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์*
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุภาพรณ ณ บางช้าง. (2529). *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร:*
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- อัญชนา จิตวิสุทธิญาณ. (2525). *จารึก เข ชมมาฯ สมัยศรีวิชัย ในรายงานการสัมมนา*
ประวัติศาสตร์โบราณคดีสมัยศรีวิชัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.
- อันส์ เพนซ์. (2519). *คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่. กรุงเทพมหานคร:*
สำนักนายกรัฐมนตรี.
- Beal, S. (1995). *Buddhist Records of the Western World* (Vol. I). Delhi: Low Price Publication.
- Boisselier, J. (1961). Un Fragment Inscrit de Rou de la Loi de Lop'buri *Artibud Asiae*, XIX (3 /4), 225-231.
- Cœdès, G. (1964). *Inscriptions du Cambodge* (Vol. VII). Paris: EFEO, 1964.
- Cœdès, G. (1954). Siamese Votive Tablets tran. by Graham *Selected Articles from The Saim Society Journal* (Vol. I). Bangkok: The Saim Society, 150-187.

- Cœdès , G. (1959). Une Roue de la Loi avec Inscription en Pali Provenant du Site de P'athon. *Artibud Asiae*, XIX (3/4), 221-226.
- Dupont , P. (1959). *L'Archéologie Mône de Dvaravati* (Vol. I). Paris: EFEO.
- Fournereau , L. (1908). *Le Siam Ancien*. Paris: Ernest Leroux.
- Huntington , S. L. (1984). *Pala-Sena Schools of Sculpture*. Leiden: E.J.Brill.
- I – Tsing. (1966). *A Record of the Buddhist Religion as Practised in Indian and the Malay Archipelago* (Takakusu, trans.). Delhi: Munshiram.
- Kempers, B. (1933). *The Bronzes of Nalanda and Hindu – Javanese Art*. Leiden: Late E. J. Brill.
- Luce, G. H. (1970). *Old Burma – Early Pagan* (Vol. II). New York: Artibus Asiae.
- O' Connor, S. J. (1970). Buddhist votive tablets and caves in Peninsular Thailand *art and archaeology in Thailand*. Bangkok: The Fine Arts Department.
- Uaraisi Varasarin. (1988). Les Inscriptions Mones Decouvertes dans le Nord - est de la Thaïlande. *La Thaïlande des Debuts de son Histoire Jusqu'au XVe Siecle*. Bangkok: Universite Silpakorn, 196-211.
- Vo Si Khai. (2003). The Kingdom of Fu Nan and The Culture of Oc Eo. In *Art & Archaeo of Fu Nan* (pp. 36-85). Bangkok: Orchid Press,